

KONSEPT MOHIYATINI ASOSLOVCHI YONDOSHUVLAR

Barotova Umida Furqat qizi

SamDCHTI magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikda konsept tushunchasining mohiyatini ochib beruvchi turli xil yondashuvlar tasvirlangan va konsept atamasining ba'zi ta'riflari berilgan.

Kalit so'zlar: Kognitiv tilshunoslik, konsept, yondashuvlar, tasniflar.

Abstract: This article describes various approaches that reveal the essence of the concept in modern linguistics, and gives some definitions of the term concept.

Keywords: Cognitive linguistics, concept, approaches, classifications.

Аннотация: В данной статье описываются различные подходы, раскрывающие сущность концепта в современной лингвистике, и даются некоторые определения термина концепт.

Ключевые слова: Когнитивная лингвистика, концепт, подходы, классификации.

Tilshunoslikning hozirgi bosqichida konseptni tushunishda bir nechta yondashuvlarni keltirib o'tish mumkin. Turli mamlakatlar tadqiqotchilari kontseptni lingvistik-kognitiv, psixolingvistik, lingvistik-madaniy, madaniy yoki lingvistik hodisa deb bilishadi. Har bir yondashuv, ma'lum xususiyatlar asosida, konseptning o'ziga xos chegarasini ta'kidlaydi. Tilning kontseptni shakllantirishdagi hamda til va madaniyat o'rtasidagi aloqalarini ko'rsatib berishdagi rolga asoslangan ikkita yondashuv mavjud.

Birinchi yondashuv konseptni madaniy fenomen sifatida ko'rib chiqadi. "Konseptlar ma'noviy asosga asoslangan va belgining ma'nosiga biriktirilgan o'z o'zini tashkil etuvchi, integrativ, funksional tizimli, ko'p qirrali, ideallashtirilgan tuzilmalardir. Belgi deganda ilmiy atamalar, kundalik ishlatiladigan so'z yoki so'z birikmalari, murakkabroq bo'lgan leksik-grammatik va semantik tuzilmalar, hayolimizdagi tasvirlar yoki harakatlarni tushubish mumkin. Ular atrofimizdagi dunyoni tushunishga yordam beradigan mental kategoriyalarga o'xshaydi[4,42].

A.Vejbitskaya "konsept" "ideal" dunyoning bir obyekt bo'lib uning ma'lum nomi bor va u odamlarning real olam haqidagi madaniy tushunchasini aks ettiradi degan fikrda[11,56]. Konsept madaniyatning odatiy vaziyatlarini ifodalaydi va ko'pgina madaniy ilmiy ishlarning asosiy mavzusidir.

Ikkinchi yondashuv vakillari konseptga lingvistik-kognitiv fenomen sifatida qarashni taklif etadi. Konsept bizni o'rab turgan olam haqida nimani bilishimiz, nima deb o'ylashimiz va nimani tasavvur qilishimiz haqidagi ma'lumot.

Tilshunos olim V. I. Karasik ta'kidlaganidek, "Yondashuvlardagi ba'zi farqlarga qaramay, konsept tushunchasiga lingvomadaniy va kognitiv yondashuvlar bir-birini istisno qilmaydi: konsept shaxs ongidagi aqliy birlik sifatida jamiyat konseptosferasiga kirishni ta'minlaydi, madaniy tushuncha esa madaniy tajribaning kollektiv birligi; bu shaxsning madaniy boyligiga aylanadi"[2, 150].

Konsept bizni o'rab turgan ijtimoiy va tabiiy voqeylikni anglash vositasi sifatida hizmat qiladi va mana shu anglash natijasida milliy konseptosferadan mustahkam o'rin egallagan. Bu g'oya, tushuncha va ma'noni metodologik jihatdan o'rnini bosadigan, ularni ixcham shaklda o'z ichiga olgan keng qamrovli lingvistik birlik [10, 11].

Konseptni tasniflash muammosi kognitiv tilshunoslikning nazariy muammolaridan biridir. Nazariy adabiyotlarni o'rganish shuni ko'rsatdiki, asosan tasniflash kognitiv va madaniy yondashuvlar doirasida amalga oshiriladi.

Kognitiv nuqtai nazardan qilingan mavjud tasniflarni ko'rib chiqamiz. A. P. Babushkin tomonidan taklif qilingan birinchi tasniflardan biri ifoda shakli va lug'atda ifodalanishi shakliga(tilda qanday ifodalanishiga) ko'ra ishlab chiqilgan[1, 200]. U quyidagi turlarni ajratadi:

- 1) leksik konseptlar, bitta so'z bilan ifodalanadi (masalan kitob, to'y, oila, uy, Vatan kabi so'zlar ma'lum bir g'oya yoki obyektни bildiradi);
- 2) frazeologik konseptlar, ya'ni bitta konseptni ifodalovchi frazeologik birliklar (Axilles tovoni-zaiflikni, troyan oti-yolg'onni, ko'zimni qorachig'i);
- 3) aniq konseptlar- real obyektlarni bildiradi (buta, qum, tosh, olma, it, chashka, qamoqxon, bola, ayol);
- 4) mavhum tushunchalarni bildiruvchi mavhum konseptlar (jinoyat, jazo, muvaffaqiyat, tenglik, borliq, sevgi, baxt).

Z.D Popova va I.A. Sternin konseptlarning turli jamoalar bilan qanday aloqasi borligi, tuzilishi, mavhumlik darajasi, tilda ifodalanishi va ular ifodalaydigan ma'lumot turi kabi turli me'zonlar asosida konseptning turli klassifikatsiyalarini ishlab chiqishgan[9, 71].

Ifoda shakliga ko'ra konseptlar til yordamida ifoda etsa bo'ladigan va ifoda etib bo'lmaydigan toifalarga bo'linadi. Masalan, "stol" so'zi ma'lum bir obyektни bildiradi. Ingliz, rus, nemis, o'zbek tillarida har xil so'z ishlatilsa ham bitta obyekt hayolga keladi. Lekin "jasurlik" konseptini har xil tilda turlicha ta'riflash mumkin, ya'ni uning aniq bir belgilangan ta'rifi yo'q va hamma har xil narsani tasavvur qiladi.

Mavhumlik darajasiga ko'ra konseptlar mavhum va aniq bo'lishi mumkin.

Mavhum konseptlar moddiy yoki jismoniy bo'lmagan g'oyalarni, sifatlarni yoki vaziyatlarni ifodalaydi. Ular umumiy va kengroq tushunchalar yoki tamoyillarni o'z ichiga oladi. Masalan "adolat" konsepti mavhumdir, chunki u adolat, axloq va qonun ustuvorligi bilan bog'liq keng va murakkab g'oyani ifodalaydi. Bu biz qo'limiz bilan teginib ko'radigan yoki ko'zimiz bilan ko'ra oladigan narsa emas, lekin bu bizning oq-qorani tushunishimizga ta'sir qiladi.

Jorj Lakoff va Mark Jonson kabi olimlar o'zlarining "Metaphors We Live By" kitobida mavhum konseptlar ko'pincha metaforik fikrlash va lingvistik iboralar orqali qanday tushunilishini muhokama qilishadi[5,8].

Aniq konseptlar esa biz ko'roladigan va ushlab ko'ra oladigan buyumlardir. Leonard Talmi singari kognitiv tilshunoslar aniq konseptlar va ularning turli madaniyatlarda turkumlanishining til va taffakkurga ta'sirini o'rganishgan.

Konseptlarning turli jamoalar bilan qanday aloqasi borligi nuqtai nazaridan biz ularni universal, milliy, guruh va shaxsiy(individual) konseptlarga ajratishimiz mumkin.

Universal konseptlarga deyarli barcha madaniyatlar va jamiyatlarda uchraydigan va tushuniladigan "oila", "vaqt", "sog'lik", "tabiat" kabi so'zlar misol bo'la oladi.

Milliy konseptlar faqat ma'lum bir madaniyat yoki millatga xos bo'lib, ko'pincha boshqa tillarda to'g'ridan to'g'ri ekvivalenti uchramaydi. Masalan, yapon madaniyatidagi "hanami" konsepti sakura daraxti gullaridan bahra olish an'anasini bildiradi. Yoki nemis madaniyatidagi "schadenfreude" konsepti boshqalarning baxtsizligidan, omadsizligidan huzurlanish ma'nosini beradi.

Guruh konseptlari jamiyat ichidagi ma'lum guruhlariga tegishli bo'lib, kasbga, jinsga, yoshga aloqador konseptlarni o'z ichiga oladi. Ular ushbu guruhlar a'zolarining tajribalar, me'yorlar va qadriyatlarini aks ettiradi. Masalan "feminizm"

Shaxsiy(individual) konseptlar har bir inson uchun o'ziga xosdir va ularning shaxsiy tajribalari, e'tiqodlari va qadriyatlari bilan shakllanadi. Ushbu konseptlar shaxsga xos bo'lgan shaxsiy ahamiyatga yoki dolzarblikka ega bo'lishi mumkin va ular shaxsiy kontekstidan tashqarida boshqalar tomonidan keng tushunilmasligi yoki baham ko'rilmaligi mumkin.

Individual konsept kimdir uchun chuqur hissiy ahamiyatga ega bo'lgan, lekin boshqalar uchun bir xil ma'no yoki ta'sirga ega bo'lmagan o'ziga xos bolalik xotirasi bo'lishi mumkin. Masalan, ma'lum bir dengiz sohilida oilaviy ta'til xotirasi bir kishi uchun baxt tuyg'ularini uyg'otishi mumkin, ammo bu boshqa birov uchun bir xil ahamiyatga ega bo'lmasligi mumkin.

M. V. Pimenova va O. N. Kondratyeva esa konseptlarni quyidagicha 3ta guruhga tasniflashni tavsiya etishgan [8, 110]:

- 1) Kontseptual tizim va dunyo suratining asosiy konseptlari. Ushbu toifaga a) kosmik konseptlar (quyosh ,oy, yulduz); b) ijtimoiy konseptlar (erkinlik, mehnat), c) psixologik (ma'naviy) konseptlar (Xudo, imon, gunoh, yaxshilik);
- 2) Tavsiflovchi konseptlar: a) shakl, o'lcham, vazn, chuqurlikni o'lchaydigan konseptlar; b) sifatni aks ettiruvchi sifat konseptlari (issiq - salqin, butun- qisman, qattiq - yumshoq); c)miqdorni aks ettiruvchi miqdoriy konseptlar (biroz, ko'p, oz);
- 3) Nisbiy konseptlar (munosabatlarni bildiruvchi): a) baholovchi konseptlar (yaxshi – yomon, to'g'ri – noto'g'ri, foydali – foydasiz, mazali – bemaza); b) yo'nalish konseptlari (qarshisida, yonida, yaqinida, yuqoriga , pastga); c) xususiylik konseptlari (meniki-begona, bermoq-olmoq, topmoq– yoqotmoq)

Konseptlar ko'p qirrali va ularni bir necha tomondan ko'rish mumkin. Ularni fundamental tabiati, boshqa konseptlar bilan aloqalari, kognitiv yoki lingvistik xususiyatlari, madaniy ahamiyati va boshqa ko'p mezonlar asosida tahlil qilish mumkin.

Shunday qilib, kontseptsiyani tasniflash muammosiga ko'plab yondashuvlar mavjud. Olimlar turli mezonlarga asoslangan bir qator tasniflarni taqdim etadilar. Shuni ta'kidlash kerakki, kontseptsiya tipologiyasi oddiy masala emas va har bir tasniflash tizimi konseptlarni qanday tashkil qilish va tushunish mumkinligi to'g'risida o'ziga xos nuqtai nazarni taklif etadi.

Bir so'z bilan aytganda, kontsept ko'p o'lchovli kategoriya bo'lib, uning tarkibi kognitiv va lingvistik, mantiqiy va hissiy, mavhum va konkret, universal va etnik, umummilliy va individual-shaxsiy bo'lishi mumkin; bu ong, til, matn va madaniyatning o'zaro ta'sirini tavsiflovchi hodisadir.

Darhaqiqat, kontsept bu madaniyatga singib ketgan, denotatsiya, konnotatsiya va hissiylikni o'z ichiga olgan, haqiqatning ma'lum bir qismini aks ettiruvchi aqliy birlikka aylanadigan va real voqelik obyektlarini nominatsiya qilish, tasniflashga hissa qo'shadigan tushuncha. Eng umumiy shaklda konsept-bu ma'lum bir madaniyat odamining aqliy dunyosidagi g'oyalari,ma'nolari, assotsiatsiyalari butun yig'indisini qamrab oladigan so'zning ma'nosi[7,70] .

O'z navbatida, kontseptning qiymat komponenti mohiyatan insonning hayotiy tajribalari va ularning jamiyatining aloqa me'yorlari asosida shakllangan umumiy e'tiqodlarning yadrosidir.

“Konsept” tushunchasi inson o'ylash jarayonida foydalanadigan kognitiv funksiyalar bilan va, bilim va tajribadan olingan ma'lumot, insoniyatning barcha mashg'uloti va dunyoni o'rganish bosqichini bilim elementlari shaklida aks ettiradigan , aqliy qobiliyat bilan mos keladi. Konsept har bir kishi yozma nutqda foydalanadigan ma'noning matematik masalasi kabitdir[3,260].

V. Nezorniak aytadiki, "kontsept-bu so'z bilan mavhumlashtirilgan va dunyoning milliy rasmining bir qismini aks ettiradigan ajoyib tasvir[6,83]

Lingvistik-kognitiv tushunchaga ko'ra kontseptning munosabati og'zaki ifoda vositalari bilan bog'liqdir. Til konseptlarni shakllantirmaydi, lekin ularni bo'lishish vositasi va muloqot jarayonida ularni muhokama qilish vositalari sifatida xizmat qiladi. Konseptlar shaxsning haqiqiy mentalitetida mavjud(ongida), shuning uchun muloqot qilish uchun ular nutqda faollashishi ya'ni til vositalari orqali ifodalanishi kerak . Tilda konsept ham alohida so'zlar, ham iboralar, ham jumlar va butun matnlar orqali faollashishi mumkin. Konseptni ifodalash uchun lingvistik vositalarni tanlash kishining o'sha konsept haqidagi shaxsiy tushunchasiga, mental tasviriga va so'zlovchi foydalanadigan leksikaga bog'liq va bu aspektlar o'zaro bir-biri bilan aloqadordir.

Kontseptni fikrning operatsion birligi sifatida tushunish bilimlarni miqdorini aniqlash va tasniflash usuli va natijasidir. Buning sababi shundaki, kontseptning obyekti mental birlik bo'lib, uning shakllanishida abstraksiya jarayonining ta'siri bor va uning modeli nafaqat ob'ektni tavsiflovchi, balki uni yaratadigan kontsept bilan belgilanadi.

Xulosa qilib aytganda, konseptlarni tasniflash ilmiy hamjamiyat ichidagi nuqtai nazarlar va yondashuvlarning xilma-xilligini aks ettiruvchi murakkab va ko'p o'lchovli vazifadir. Bu turli omillarni sinchkovlik bilan ko'rib chiqishni va konseptlarning dinamik tabiatini tan olishni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Babushkin A.P. Types of concepts in the lexico-phraseological semantics of the language. - Voronezh, 1996. -- 281 p.
2. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с
3. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. – М.: Academia, 1997. - С. 280-288.
4. Ляпин С.Х. Концептология: к становлению подхода // Концепты. Вып 1. – Архангельск, 1997. - С. 32-45
5. Lakoff G., Mark J. Metaphors We Live By. University of Chicago Press, – 1981. – p. 242
6. Нерознак В.П. От концепта к слову: к проблеме филологического концептуализма // Вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков. – Омск, 1998. - С. 80-85
7. Prikhodko A.N. System Organization of the Conceptosphere // The Changing Slavic World: New in Linguistics: Collection of Articles. - Sevastopol: Ribest, 2009 (Series "Slavic World". Issue 3). - P. 68-74.
8. Пименова, М. В. Концептуальные исследования. Введение : учеб. пособие / М. В. Пименова, О. Н. Кондратьева. –М., 2011. - С. 173
9. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж, Истоки, 2001, с. 191.
10. Vorkachev S. Postulates of linguoconceptology // Anthology of concepts. - Volgograd, 2005. -- P. 10 - 13.
11. Wierzbicka A. The case for surface case / A. Wierzbicka. – Ann Arbor : Karoma, 1980. –P. 182
12. Abdullayev A., Imansyah A. THE WAYS OF WORD-FORMATION IN ENGLISH LANGUAGE //Current approaches and new research in modern sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 12. – С. 5-9.
13. Abdullayev A. METHODOLOGICAL APPROACHES IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE //Академические исследования в современной науке. – 2023. – Т. 2. – №. 26. – С. 5-8.
14. Juraboyeva, G., Baxridinova, O., & Bahriddinova, Z. (2021). Approaches to teaching english. TRANS Asian Journal of Marketing & Management Research, 10(4), 74-83.
15. Rakhimova, Z., & Bahriddinova, Z. (2023). Exploring Pedagogical Strategies: Tailored Techniques for Assessing Children's Developmental Capacities. Journal of Language Pedagogy and Innovative Applied Linguistics, 1(4), 125-131.
16. Шомуродова Ш. Теоретические основы концептуальных метафор //Иностранная филология: язык, литература, образование. – 2021. – №. 1 (78). – С. 31-36.
17. Шомуродова Ш. Лексикографические возможности межъязыковой эквивалентности (на примере английских и узбекских фразеологизмов) //Иностранная филология: язык, литература, образование. – 2020. – №. 1 (74). – С. 70-73.
18. Шомуродова Ш. Роль инновационных технологий в широкомасштабной реформации образовательного процесса //Иностранная филология: язык, литература, образование. – 2018. – Т. 3. – №. 2 (67). – С. 30-33.